

سلام افلا

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ

پایاننامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

عنوان پایان نامه

بررسی عملکرد دولت در جلوگیری از تجارت غیرقانونی (قاچاق) گندم

در مرز ایران و عراق از ۱۳۰۴-۱۳۲۴ شمسی

استاد راهنما

دکتر صفورا برومند

استاد مشاور

دکتر علیرضا ملائی توانی

پژوهشگر

زهرا شریف کاظمی

اسفند ماه ۱۳۹۴

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۴/۱۲/۲۶

پایان نامه تحصیلی خانم زهرا شریف کاظمی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

تحت عنوان :

بررسی عملکرد دولت در ممانعت از تجارت غیر قانونی (قاچاق) گندم

در مرز ایران و عراق از ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ شمسی

را بررسی کردند و پایان نامه با نمره ۱۸ و درجه بسیار خوب به تصویب نهایی رسید.

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

۱. استاد راهنمای پایان نامه

صفورا بردسند

۲. استاد مشاور پایان نامه

علیرضا مرادی کوانی

۳. استاد داور پایان نامه

امامک زاده

۴. رئیس پژوهشکده

علیرضا مرادی کوانی

۵. مدیر تحصیلات تکمیلی

عبدالرحمن حسینی

بزرگ‌ترین خطر هنگام به وجود آمدن تغییرات، خود تغییرات نیستند.

«بلکه عمل کردن با منطق دیروز است».

پیتر دراگر

سپاسگزاری

در ابتدا از خداوند منان سپاسگزارم که راه کسب دانش در یکی از علوم بشری را برایم گشود و از تمامی اساتید عزیزی که از درس آنان چه قبل از ورود به تحصیلات دانشگاهی و چه بعد از آن استفاده نموده ام و دوستان عزیزی که همواره در طول تحصیل مشوقم بودند کمال تشکر را دارم و همچنین از پرسنل کوشای کتابخانه و سازمان اسناد ملی کشور، وزارت خارجه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، موزه ملی ملک، کتابخانه و مرکز اسناد و نسخ خطی دانشگاه تهران، مرکز مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه و کاخ موزه گلستان و همچنین جناب آقای لالی از پرسنل خدوم کتابخانه و مرکز اسناد گمرک جمهوری اسلامی ایران و جناب آقای برادران نصیری مدیریت محترم حوزه مدیرعامل و جناب آقای ناصر دلیری ذیحساب و مدیر محترم امور مالی سازمان که همواره از راهنمایی هایشان استفاده نمودم نیز تشکر می نمایم.

تقدیم به

معلم کلاس اولم سرکار خانم کیانی

که با عشق، خواندن و نوشتن به من آموخت، و به من یاد داد تا آموزه هایم را با چاشنی مهر و محبت و تمام و کمال به طالبین علم و دانش تقدیم کنم.

و خانواده ام

که با تشویق ها و همراهیشان در طول تحصیل، همواره مرا همراهی نمودند.

چکیده

قاچاق از منظر لغوی واژه‌ای است مأخوذ از زبان ترکی و به معنای تردستی یا کاری که پنهانی و با تردستی انجام شود گفته می‌شود و از لحاظ عملی به خرید و فروش کالاهایی که در انحصار دولت و یا معامله آن ممنوع می‌باشد. امروزه از قاچاق تحت عناوین «اقتصاد پنهان»، «اقتصاد سیاه»، «اقتصاد سایه»، «اقتصاد زیرزمینی» و «اقتصاد غیررسمی» نیز نام برده می‌شود. ضرورت بررسی گذشته تاریخی قاچاق، شناسایی علل و انگیزه‌های گسترش فعالیت قاچاق به رغم تدابیر دولت در جهت ممانعت از آن و بررسی نقاط ضعف و قوت نظام اجرایی در حل این معضل، زمینه‌ساز طرح این موضوع بود. بدین ترتیب، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که عملکرد دولت در کاهش تجارت غیرقانونی به‌ویژه قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ چگونه بوده است و چه نتایجی را به دنبال داشته است؟ با توجه به شیوع قاچاق گندم در مرزها چه عواملی در شکل‌گیری قاچاق گندم در دوره مذکور نقش داشته اند؟ و گندم از چه مسیری و چگونه قاچاق می‌شده است؟

پژوهش حاضر با تکیه بر شواهد و مستندات تاریخی موجود در متون و منابع اسنادی به بررسی و تبیین عملکرد دولت در قاچاق کالای استراتژیک مطالعه موردی گندم از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش می پردازد. روش گردآوری مستندات و اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و دستاوردهای این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی ارائه شده است.

حاصل مطالعات و بررسی‌های نگارنده مبین این امر است که تدوین مقررات و قوانین متمرکز بر قوانین در جلوگیری از قاچاق به طور عام و قاچاق گندم به طور خاص با توجه به دگرگونی‌های سیاسی - اجتماعی در ایران و همچنین عراق، تغییرات آب و هوایی، خشکسالی، برداشت بد محصول، فقر، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، مناقشات محلی، تغییر وضعیت معیشتی ایلات و وقوع جنگ جهانی دوم در شکل‌گیری قاچاق و ناکارآمدی قوانین و مقررات و تلاش دولت در ممانعت از قاچاق گندم نقش بسزایی داشته است.

واژگان کلیدی

قاچاق، کالای استراتژیک، گندم، مرز غربی، ایران و عراق.

فهرست مطالب

۱.....	سیاسگزاری
۲.....	تقدیم به
۳.....	چکیده
۳.....	واژگان کلیدی
۴.....	فهرست مطالب
۶.....	مقدمه

فصل اول - کلیات

۹.....	بخش اول - روش شناسی پژوهش
۹.....	۱-۱ - مسئله پژوهش
۱۰.....	۱-۲ - قلمرو پژوهش
۱۰.....	۱-۳ - اهمیت و ضرورت پژوهش
۱۰.....	۱-۴ - اهداف پژوهش
۱۰.....	۱-۵ - کاربردهای پژوهش
۱۰.....	۱-۶ - نوع پژوهش
۱۱.....	۱-۷ - سؤالات پژوهش
۱۱.....	۱-۸ - فرضیه‌های پژوهش
۱۲.....	بخش دوم - تعریف مفاهیم
۱۲.....	۲-۱ - قاچاق
۱۵.....	۲-۲ - کالای استراتژیک
۱۵.....	۲-۳ - گندم
۱۷.....	۲-۴ - مرز ایران و عراق
۲۶.....	فصل دوم - پیشینه پژوهش

فصل سوم - یافته‌های پژوهش

۲۸.....	بخش اول - مروری بر پیشینه تجارت غیرقانونی قاچاق و اقدامات دولت در دور قاجار
۴۰.....	بخش دوم - اقدامات دولت در دوره پهلوی اول برای جلوگیری از قاچاق
۴۰.....	۲-۱ - مروری بر ساختار و ویژگی‌های دولت در دوره پهلوی اول
۴۴.....	۲-۲ - اقدامات دولت در عرصه امور اقتصادی
۴۵.....	۲-۳ - الغاء کابینه و استقلال گمرکی ایران
۵۰.....	۲-۴ - انحصار دولتی
۵۴.....	بخش سوم - اقدامات دولت برای جلوگیری از قاچاق

۳-۱-نظامنامه مالکات بلدی، مالکات نواقل و قانون الغاء عوارض و مالکات های بلدی	۵۴
۳-۲-قانون مجازات مرتکبین قاچاق	۵۷
۳-۳-تصویب نامه هیات وزیران راجع به مبادلات مرزی (۱۳۱۹-۱۳۱۶ش)	۵۹
۳-۴-آئین نامه سازمان ضد قاچاق گمرکی (۱۳۲۰ ش)	۶۱
۳-۵-استقرار گارد مسلح گمرک به جای سواران گمرک و ادغام آن در امنیه	۶۲
۳-۶-تعیین بودجه برای اداره مستحفظین مرزی	۶۴
فصل چهارم- قاچاق گندم در مرز ایران و عراق	
بخش اول - مروری بر پیشینه قاچاق در مرز ایران و عراق	۶۶
بخش دوم - اهمیت گندم و زمینه های قاچاق آن در مرز ایران و عراق	۷۰
بخش سوم - اقدامات دولت برای جلوگیری از قاچاق گندم در مرز ایران و عراق	۷۶
۳-۱-معافیت گندم و جو از پرداخت حقوق خروجی و عوارض راه (۱۳۰۹ ش) و معافیت از حقوق واردات (۱۳۲۱ ش)	۷۶
۳-۲-آئین نامه انحصار خری و فروش گندم و جو توسط دولت	۷۷
۳-۳-جلوگیری از خروج گندم به کشور عراق	۷۹
۳-۴-جلوگیری از قاچاق در مناطق مرزی و غرب	۸۰
فصل پنجم- تجزیه و تحلیلی داده ها و نتیجه گیری	
نتیجه گیری	۸۵
فهرست منابع و مآخذ	۸۷
منابع و مطالعات جدید	۸۷
نسخ خطی	۸۹
پایان نامه ها	۸۹
مقالات	۸۹
لوح های فشرده	۹۰
اسناد دست اول	۹۰
سازمان اسناد وزارت خارجه	۹۱
مشروح مذاکرات مجلس	۹۱
مقالات لاتین	۹۲
فهرست جداول	۹۲
فهرست تصاویری	۹۳

قاچاق از منظر لغوی واژه‌ای است مأخوذ از زبان ترکی و به معنای تردستی یا کاری که پنهانی و با تردستی انجام شود گفته می‌شود و از لحاظ عملی به خرید و فروش کالاهایی که در انحصار دولت و یا معامله آن ممنوع می‌باشد. امروزه از قاچاق تحت عناوین «اقتصاد پنهان»، «اقتصاد سیاه»، «اقتصاد سایه»، «اقتصاد زیرزمینی» و «اقتصاد غیررسمی» نیز نام برده می‌شود. اقتصاد غیررسمی یا قاچاق از دهه‌های هفتاد و هشتاد میلادی به دلیل ناکارآمد بودن تئوری‌ها و نظریه‌های اقتصاد رسمی در توجیه بحران‌ها و نوسانات اقتصادی، مورد توجه اکثر اقتصاددانان غربی قرار گرفت که هر یک با دیدگاهی خاص به موضوع نگرسته‌اند. اقتصاد غیررسمی، مختص یک سیستم اقتصادی یا یک کشور خاص نیست و این پدیده، هم در کشورهای پیشرفته و هم، در کشورهای در حال توسعه وجود دارد، مع الوصف یک وجه مشترک اقتصاد غیررسمی که سهم قابل توجهی از اقتصاد غیررسمی را شامل می‌شود، تلاش مردم برای کسب درآمد بیشتر بدون پرداخت مالیات و عوارض دولتی است و به عبارت دیگر، در این گونه فعالیت‌ها همه به طور مشترک در پی سود بیشتر هستند. تجارت غیرقانونی یا قاچاق از نظر ماهوی به دو صورت است، در قسم اول عوامل تجاری غیرقانونی کالایی را به صورت غیررسمی بدون پرداخت حقوق گمرکی و رعایت ضوابط تجاری وارد یا از کشور خارج می‌کنند که به آن «قاچاق غیر گمرکی» گفته می‌شود. بدین ترتیب قاچاق گمرکی در لغت به معنای حمل و نقل کالا از مسیر غیرمجاز گمرکی است که برای گریز از پرداخت حقوق گمرکی یا غیرمجاز بودن صادرات و واردات کالا صورت می‌گیرد. در قسم دوم با اِعمال تقلب در اسناد تجاری، زمینه قاچاق فراهم می‌شود که «قاچاق گمرکی» نام دارد. در این پژوهش منظور از قاچاق، قاچاق غیر گمرکی و از راههای غیر معمول می‌باشد.

شواهد تاریخی و مستند موجود و بازمانده از یک‌صد سال اخیر، از تمرکز قاچاق در مرزهای ایران و نقش اهالی مرزنشین در این امر حکایت می‌کند. مرزهای غربی ایران به علت ساختار جغرافیایی و قرار داشتن در مسیر راه‌های تجارت بین‌الملل در دوران مورد بحث و هم‌جواری با کشور تازه‌تأسیس عراق و داشتن طولانی‌ترین مرز با این کشور یکی از مراکز تمرکز قاچاق کالا به شمار می‌رفت. با به قدرت رسیدن رضاخان، برخی دگرگونی‌ها در ساختار اداری و اصلاح و وضع قوانین جدید برای نوسازی و توسعه اقتصادی ایجاد شد و این امر موضوع مناسبات ایران و عراق و به‌ویژه مسئله تجارت غیرقانونی یا قاچاق در مرز مشترک این دو کشور را تحت تأثیر قرارداد. اهمیت گندم به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین مواد خوراکی و آذوقه عامه مردم، مشکلات جغرافیایی و مسائل سیاسی از جمله وقوع جنگ جهانی دوم و ورود ناخواسته ایران به این جریان زمینه‌ساز تشدید قاچاق کالا در مرز ایران و عراق شد که در عرصه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیامدهایی را به دنبال داشت.

بر این اساس، قاچاق کالای استراتژیک گندم، وضع قوانین جدید و شیوه نظارت بر مناسبات تجاری با عراق به‌ویژه پس از شروع جنگ جهانی دوم و تأثیر آن در منطقه، از جمله مباحثی است که بازشناسی آن در بازخوانی برهه‌ای مهم و تعیین‌کننده از تاریخ معاصر ایران نقش درخور توجهی ایفا می‌کند. از اینرو پژوهش حاضر با مطالعه اسناد، قوانین و مقررات دولتی ضمن ارزیابی و تبیین علل

قاچاق گندم، به بررسی عملکرد دولت در جلوگیری از قاچاق این کالا در مرز ایران و عراق در دوره پهلوی تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۲۴-۱۳۰۴ هـ.ش) می‌پردازد و نتایج آن را تشریح می‌کند.

بدین ترتیب، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسشها است که عملکرد دولت در کاهش تجارت غیرقانونی به‌ویژه قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش چگونه بوده و چه نتایجی را به دنبال داشته است؟ و چرا تجارت غیرقانونی به‌ویژه قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش تداوم یافت؟ چه عواملی در شکل‌گیری قاچاق گندم نقش داشتند؟ گندم از چه مسیری و چگونه قاچاق می‌شد؟ دولت برای ممانعت از این روند چه راهکاری ارائه کرد؟ پیامدهای عملکرد دولت در کاهش قاچاق گندم چه بود؟ فرضیات این پژوهش نیز این بود که اقدامات دولت در جهت جلوگیری از قاچاق به طور عام و قاچاق گندم به طور خاص قبل از مشروطیت با نظامنامه ها و تعرفه ها و بعد از آن از طریق تدوین قوانین و مقررات از طریق مجلس شورای ملی و در بعد از شکل‌گیری سازمانها و نهادها و تخصصی شدن آنها از طریق تصویب نامه ها و مقررات درون نهادی صورت می‌گرفته است و تلاشهای دولت به دلایل مختلف اعم از عدم همکاری لازم توسط دولت عراق، مشکلات داخلی، جنگ جهانی دوم، کسب سود بیشتر توسط قاچاقچیان و ... ناکام می‌ماند. فقر، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، مناقشات محلی، تغییر وضعیت معیشتی ایلات، دگرگونی‌های سیاسی- اجتماعی در عراق و جنگ جهانی دوم در شکل‌گیری قاچاق نقش داشتند. با توجه به بررسی اسناد موجود مسیر قاچاق گندم غالباً از ایران به عراق بوده و به‌ندرت از عراق به ایران صورت می‌گرفت. تدوین مقررات و قوانین متمرکز بر مسائل و عوامل ایجادکننده قاچاق و تأمین بودجه برای اداره مستحفظین مرزی و ... از جمله اقدامات دولت برای رفع این معضل بود و اینکه وضع قوانین و تلاش دولت در اجرایی کردن آن برای حل معضل، قاچاق (گندم) نتوانست کارآمد باشد.

پژوهش حاضر با تکیه بر شواهد و مستندات تاریخی موجود در متون و منابع اسنادی به بررسی و تبیین عملکرد دولت در قاچاق کالای استراتژیک مطالعه موردی گندم از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش می‌پردازد. روش گردآوری مستندات و اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی و دستاوردهای این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی ارائه شده است. این پژوهش در پنج فصل طراحی و تدوین شده است. فصل اول در دو بخش، در بخش اول به نقشه راه و روش شناسی و در بخش دوم به تعریف مفاهیم و کلید واژه ها اعم از قاچاق، کالای استراتژیک، مرز غربی، ایران و عراق و گندم پرداخته شده است و فصل دوم به پیشینه تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است و اینکه موضوع فوق کار اختصاصی با تمرکز در دوره مورد بحث صورت نگرفته است. فصل سوم در سه بخش، در ابتدا با مروری بر پیشینه تجارت غیرقانونی یا قاچاق و اقدامات دولت در دوره قاجار شروع شده است در ادامه آن، در بخش دوم به اقدامات دولت در دوره پهلوی برای جلوگیری از قاچاق با نیم نگاهی به ساختار و ویژگی های دولت و تفاوت های ساختاری آن با دوره قبل و همچنین اقدامات دولت در عرصه اقتصادی با الغاء کاپیتولاسیون و استقلال گمرکی و انحصار دولتی آغاز گردیده است. بخش سوم هم با تمرکز بر دوره پهلوی به اقدامات دولت در جلوگیری از قاچاق به طور کلی شده است. فصل سوم این پژوهش نیز در سه بخش به قاچاق گندم در مرز ایران و عراق اختصاص یافته است. در بخش اول مروری بر پیشینه قاچاق در مرز مذکور خواهیم داشت و در

ادامه آن در بخش دوم به اهمیت گندم و زمینه های قاچاق آن در این مرز و اقدامات دولت برای جلوگیری از قاچاق گندم با تمرکز در دوره پهلوی از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش یعنی تا پایان سال جنگ جهانی دوم می باشد. در انتها فصل پنجم اختصاص به تجزیه و تحلیل داده ها و نتیجه گیری از کند و کاو پژوهش ارائه خواهد شد.

حاصل مطالعات و بررسی های نگارنده مبین این امر است که تدوین مقررات و قوانین متمرکز بر قوانین در جلوگیری از قاچاق به طور عام و قاچاق گندم به طور خاص با توجه به دگرگونی های سیاسی - اجتماعی در ایران و همچنین عراق، تغییرات آب و هوایی، خشکسالی، برداشت بد محصول، فقر، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، مناقشات محلی، تغییر وضعیت معیشتی ایلات و وقوع جنگ جهانی دوم در شکل گیری قاچاق و ناکارآمدی قوانین و مقررات و تلاش دولت در ممانعت از قاچاق گندم نقش بسزایی داشته است.

در پایان خاطر نشان می سازد که ضرورت بررسی گذشته تاریخی قاچاق، شناسایی علل و انگیزه های گسترش فعالیت قاچاق به رغم تدابیر دولت در جهت ممانعت از آن و بررسی نقاط ضعف و قوت نظام اجرایی در حل این معضل و اینکه در سازمانی مشغول به خدمت می باشم که یکی از سرفصل های آن قاچاق بوده و دغدغه اصلی ام چگونگی وضع قوانین و مقررات در این خصوص و تمایل مردم به قاچاق از گذشته دور تاکنون، زمینه ساز طرح این موضوع بود. همچنین امروزه بررسی گذشته تاریخی با مطالعات اسنادی بر روی مسایلی که جامعه همچنان دست به گریبان است کمک بزرگی به برنامه چشم انداز دولت خواهد بود با توجه به اینکه برنامه مذکور در سالهای اخیر به شدت مورد توجه وزارتخانه ها واقع شده است و یکی از اهداف آن حذف قواعد و قوانین غیر ضرور و مخل است.

امید است این پژوهش شروعی برای بررسی ساختارهای سازمانی و تدابیر جدید دولت برای ارزش گذاری و بازبینی قوانین و مقررات در جهت اعتلای کشور و تلاشی برای نزدیک شدن به معیارهای جهانی باشد.

فصل اول – کلیات

۱۱ - مسئله پژوهش

تجارت غیرقانونی یا قاچاق از نظر ماهوی به دو صورت است: در قسم اول عوامل تجاری غیرقانونی کالایی را به صورت غیررسمی بدون پرداخت حقوق گمرکی و رعایت ضوابط تجاری وارد یا از کشور خارج می کنند و در قسم دوم با اِعمال تقلب در اسناد تجاری، زمینه قاچاق فراهم می شود. بررسی های تاریخی مبین پیشینه تجارت غیرقانونی یا قاچاق در ایران است. گذشته از تمهیدات سنتی که در طول تاریخ برای ممانعت یا محدود کردن قاچاق در ایران اعمال شده است، ایجاد تشکیلات گمرکی در آستانه مشروطه و نظارت مستشاران بلژیکی، زمینه ساز نظارت فیزیکی بر مرزها و تدوین قوانین و آئین نامه هایی برای وصول عوارض از واردات به صورت قانونی و جلوگیری از قاچاق شد. پس از شکل گیری تشکیلات گمرکی، قاچاق که در حاشیه داد و ستدهای قانونی انجام می شد، عینی یافت که امروزه نیز یکی از چالش برانگیزترین مباحث تجارت خارجی به شمار می رود.

شواهد تاریخی و مستند موجود و بازمانده از یک صد سال اخیر، از تمرکز قاچاق در مرزهای ایران و نقش اهالی مرزنشین در این امر حکایت می کند. مرزهای غربی ایران به علت ساختار جغرافیایی و قرار داشتن در مسیر راه های تجارت بین الملل در دوران مورد بحث و همجواری با کشور تازه تأسیس عراق یکی از مراکز تمرکز قاچاق کالا به شمار می رفت. پس از شکست امپراتوری عثمانی در جنگ جهانی اول و تجزیه قلمرو آن، کشور عراق در مجاورت مرزهای غربی ایران شکل گرفت و با قیمومیت انگلیس به سوی هویت جدید گام برداشت. بدین ترتیب، ایران و کشور تازه تأسیس عراق به میراث دار مناقشات و مشکلات ایران عصر قاجار و عثمانی تبدیل شدند. اگرچه ایران به دلایلی چند اعم از عدم استقلال عراق و قیمومیت انگلستان این کشور را به رسمیت نمی شناخت، ملک فیصل برای بازسازی عراق و توسعه آن به گسترش روابط با همسایگانش، توجه ویژه داشت. سرانجام نیز مناسبات رسمی بین ایران و عراق آغاز شد و در این بین اماکن متبرکه شیعیان در عراق و موضوع زیارت عتبات عالیات نقش مهمی ایفا می کرد. با به قدرت رسیدن رضاخان، برخی دگرگونی ها در ساختار اداری و اصلاح و وضع قوانین جدید برای نوسازی و توسعه اقتصادی ایجاد شد و این امر موضوع مناسبات ایران و عراق و به ویژه مسئله تجارت غیرقانونی یا قاچاق در مرز مشترک این دو کشور را تحت تأثیر قرارداد. اهمیت گندم به عنوان یکی از اصلی ترین مواد خوراکی و آذوقه عامه مردم، مشکلات جغرافیایی و مسائل سیاسی از جمله وقوع جنگ جهانی دوم و ورود ناخواسته ایران به این جریان زمینه ساز تشدید قاچاق کالا در مرز ایران و عراق شد که در عرصه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیامدهایی را به دنبال داشت.

بر این اساس، قاچاق کالای استراتژیک گندم، وضع قوانین جدید و شیوه نظارت بر مناسبات تجاری با عراق به ویژه پس از شروع جنگ جهانی دوم و تأثیر آن در منطقه، از جمله مباحثی است که بازشناسی آن در بازخوانی برهه ای مهم و تعیین کننده از تاریخ معاصر ایران نقش درخور توجهی ایفا می کند. از این رو، پژوهش حاضر با مطالعه اسناد، قوانین و مقررات دولتی ضمن ارزیابی و تبیین علل قاچاق گندم، به بررسی عملکرد دولت در جلوگیری از قاچاق این کالا در مرز ایران و عراق در دوره پهلوی تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۲۴ - ۱۳۰۴ هـ ش) می پردازد و نتایج آن را تشریح می کند.

۱-۲- قلمرو پژوهش

موضوع مذکور از نظر قلمرو مکانی مرز ایران و عراق و قلمرو زمانی دوران پهلوی اول تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۲۴-۱۳۰۴ شمسی) و قلمرو موضوعی آن تجارت غیرقانونی (قاچاق) گندم است.

۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش

به علت موقعیت جغرافیایی خاص، تجارت غیرقانونی یا قاچاق از دیرباز تاکنون در مرزهای ایران جریان داشته است و ایجاد تشکیلات گمرکی تنها برخی موانع در مسیر این روند ایجاد کرده است. قوانین و مقررات دولتی برای ممانعت از قاچاق ناکارآمد بوده است و بازشناسی سیر تاریخی شکل‌گیری عواملی که به این معضل منجر شده‌اند، نقش مهمی در ممانعت از ادامه وضع موجود ایفا می‌کند. از این رو، با مطالعه مستندات موجود از تجارت غیرقانونی گندم در مرزها ایران و عراق در دوران موردبحث و تمهیدات دولت برای ممانعت از آن، زمینه مناسب برای آسیب‌شناسی این معضل که تا به امروز ادامه دارد، فراهم می‌شود.

۱-۴- اهداف پژوهش

اهداف و نتایج عملی این پژوهش عبارتند از:

- الف- شناسایی علل و انگیزه گسترش فعالیت قاچاق گندم در مرزها و از مبادی غیرقانونی.
- ب- بررسی نقاط قوت و ضعف نظام اجرایی مبارزه با قاچاق گندم در دوران موردبحث.
- ج- شناسایی قوانین ناکارآمد در ممانعت از تجارت غیرقانونی با تکیه بر قاچاق گندم.
- د- شناسایی زمینه‌های قاچاق گندم در مرز ایران و عراق.

۱-۵- کاربردهای پژوهش

در صورت بررسی تاریخی این موضوع، با بهره‌گیری از ظرفیت نهادهای سازمانی ملی و بخش خصوصی می‌توان عناصر تأثیرگذار بر تجارت غیرقانونی را شناسایی و باتدبیر علمی و منطقی راه‌حل علمی و نظام‌مند را برای رفع نارسایی‌های ناشی از قاچاق کالا، اخلاق و فرهنگ حرفه‌ای ناشی از آن را ارائه کرد همچنین با بررسی پیشینه قوانین و نهادها و سازمانهایی که در جلوگیری از قاچاق نقش مهمی ایفاء می‌کرده‌اند می‌توان از تصویب قوانینی که در قبل مورد آزمون قرار گرفتند و موثر واقع نشدند جلوگیری نمود و هم‌اینکه از سازمانها و نهادهایی که با موازی کاری مانع اجرای تام قوانین می‌شوند جلوگیری نمود تا تنها یک نهاد به این امر بپردازد.

۱-۶- نوع پژوهش

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات آن مبتنی بر روش مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی است.

سؤال اصلی

- عملکرد دولت در کاهش تجارت غیرقانونی به‌ویژه قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش. چگونه بوده است و چه نتایجی را به دنبال داشته است؟
- چرا تجارت غیرقانونی به‌ویژه قاچاق گندم در مرز ایران و عراق در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴ ش. تداوم یافت؟

سؤال‌های فرعی

- چه عواملی در شکل‌گیری قاچاق گندم نقش داشتند؟
- گندم از چه مسیری و چگونه قاچاق می‌شد؟
- دولت برای ممانعت از این روند چه راهکاری ارائه کرد؟
- پیامدهای عملکرد دولت در کاهش قاچاق گندم چه بود؟

۸-۱- فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌های اصلی

- اقدامات دولت در جهت جلوگیری از قاچاق به طور عام و قاچاق گندم به طور خاص از طریق تدوین قوانین و مقررات صورت می‌گرفته است. تلاش‌های دولت به دلایل مختلف اعم از عدم همکاری لازم توسط دولت عراق، مشکلات داخلی، جنگ جهانی دوم، کسب سود بیشتر توسط قاچاقچیان و ... ناکام می‌ماند.

فرضیه‌های فرعی

- فقر، نبود امکانات برای فعالیت اقتصادی قانونی، مناقشات محلی، تغییر وضعیت معیشتی ایلات، دگرگونی‌های سیاسی- اجتماعی در عراق و جنگ جهانی دوم در شکل‌گیری قاچاق نقش داشتند.
- با توجه به بررسی اسناد موجود مسیر قاچاق گندم غالباً از ایران به عراق بوده و به‌ندرت از عراق به ایران صورت می‌گرفت.
- تدوین مقررات و قوانین متمرکز بر مسائل و عوامل ایجادکننده قاچاق و تأمین بودجه برای اداره مستحفظین مرزی، از اقدامات دولت برای رفع این معضل بود.
- تدوین قوانین و مقررات و تلاش دولت در اجرای آن برای حل معضل قاچاق (گندم) نتوانست کارآمد باشد.

۱ ۴ قاچاق

قاچاق،^۱ از منظر لغوی واژه‌ای است مأخوذ از زبان ترکی. در فرهنگ عمید ذیل کلمه قاچاق چنین بیان شده است:

«به معنای تردستی، کاری که پنهانی و با تردستی انجام شود، خرید و فروش کالاهایی که در انحصار دولت و یا معامله آن ممنوع باشد، وارد کردن یا صادر کردن کالاهایی که ورود یا صدور آنها ممنوع است».^۲

در فرهنگ معین نیز چنین آمده است:

«قاچاق به معنای فراری، ۱- کاری برخلاف قانون که پنهانی انجام شود ۲- متاعی که معامله یا ورود آن در کشور ممنوع است».^۳

بدین ترتیب بنا بر تعاریف فوق، قاچاق به معنای عملی است که برخلاف قانون و به صورت پنهانی انجام می‌شود.

امروزه از قاچاق تحت عناوین «اقتصاد پنهان»،^۴ «اقتصاد سیاه»،^۵ «اقتصاد سایه»،^۶ «اقتصاد زیرزمینی»^۷ و «اقتصاد غیررسمی»^۸ نیز نام برده می‌شود.

در واژه‌نامه ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا «اقتصاد پنهان» چنین تعریف می‌شود:

«به آن بخش از فعالیت اقتصادی یک کشور که در حساب‌های ملی محاسبه نمی‌شود گفته می‌شود، اگرچه فعالیت‌های مزبور دربرگیرنده تولید کالا و خدمات هم باشد. معاملات اقتصادی پنهان یا به صورت معامله پایاپای یا با پول انجام می‌گیرند و به دلیل گریز از پرداخت مالیات و تعرفه‌های گمرکی، از سوی طرفین معامله به نهادهای دولتی مربوطه، معامله‌ای اظهار نمی‌شود».^۹

در خصوص «اقتصاد سیاه» نیز چنین گفته شده است :

«به فعالیت‌های اقتصادی گفته می‌شود که به صورت غیررسمی و غیرقانونی باشد».^{۱۰}

۱ SMUGGLING.

۲ حسن عمید (۱۳۵۱)، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات جاویدان، مدخل قاف، ص ۷۸۲.

۳ محمد معین (۱۳۸۲)، فرهنگ معین، جلد دوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ص ۶۰.

۴ HIDDEN ECONOMY.

۵ BLACK ECONOMY.

۶ SHOWDOW ECONOMY.

۷ ECONOMY UNDERGROUND.

۸ INFORMAL ECONOMY.

۹ ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز (۱۳۸۷)، واژه‌نامه اقتصاد پنهان، تهران، انتشارات ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز، ص ۱۱-۱۲.

۱۰ همان، ص ۱۲.

اما «اقتصاد سایه»، بدین گونه بیان شده است :

«اقتصاد سایه شامل تمام فعالیت‌های اقتصادی که درواقع سهمی از تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص می‌دهد ولی مورد محاسبه قرار نمی‌گیرد.»^۱

«اقتصاد زیرزمینی» و «اقتصاد غیررسمی» نیز درمجموعه مذکور به شرح ذیل تعریف شده است:

«اقتصاد زیرزمینی» به مجموع تولیدات و معاملات اقتصادی گفته می‌شود که گزارش نمی‌شود و در اندازه‌گیری تولید ناخالص ملی پنهان می‌ماند و یا از مالیات فرار می‌کند یا کمتر از مقدار واقعی گزارش می‌شود که مقادیر از قلم افتاده، در اقتصاد زیرزمینی قرار می‌گیرد.»^۲

«اقتصاد غیررسمی» آن بخش از فعالیت‌هایی است که در حساب‌های ملی محاسبه نمی‌شود. اقتصاد غیررسمی از دهه‌های هفتاد و هشتاد میلادی به دلیل ناکارآمد بودن تئوری‌ها و نظریه‌های اقتصاد رسمی در توجیه بحران‌ها و نوسانات اقتصادی، مورد توجه اکثر اقتصاددانان غربی قرار گرفت که هر یک با دیدگاهی خاص به موضوع نگریسته‌اند.

«اقتصاد غیررسمی، مختص یک سیستم اقتصادی یا یک کشور خاص نیست و این پدیده، هم در کشورهای پیشرفته و هم، در کشورهای در حال توسعه وجود دارد، مع الوصف یک وجه مشترک اقتصاد غیررسمی که سهم قابل توجهی از اقتصاد غیررسمی را شامل می‌شود، تلاش مردم برای کسب درآمد بیشتر بدون پرداخت مالیات و عوارض دولتی است و به عبارت دیگر، در این گونه فعالیت‌ها همه به‌طور مشترک در پی سود بیشتر هستند. علیرغم این وجه مشترک، حجم، اشکال و آثار فعالیت‌های غیررسمی در هر کشور بستگی به شرایط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و حقوقی و حقوقی آن جامعه دارد و اقتصاد غیررسمی، حوزه وسیعی از فعالیت‌ها را شامل می‌شود.»^۳

از نظر حقوقی در عمل قاچاق، قوانین و مقررات مربوطه نقض می‌شوند. از اینرو بر این اساس قانون‌گذار، مرتکبین آن را مستحق مجازات می‌داند. با آنکه واژه قاچاق به دفعات مورد استفاده قانون‌گذار قرار گرفته اما بدون آنکه تعریف مشخصی از آن ارائه شود تنها به ذکر مصادیق و انواع مجازات مربوطه اکتفا شده است. بر طبق قانون انحصار تجارت خارجی، طبق بند الف از ماده (۱۱) قانون مذکور در تعریف قاچاق چنین آورده شده است:

«کلیه اجناسی که برخلاف مقررات این قانون وارد مملکت می‌شود قاچاق محسوب و به نفع دولت ضبط و فروخته می‌شود و مرتکبین به حبس از ۶ ماه الی یک سال محکوم خواهند شد.»^۴

با توجه به تعریف‌های مذکور و این که قوانین تجاری ما در برهه‌های زمانی متفاوت متناسب با سیاست حاکم شکل گرفته است، قاچاق عبارت است از هرگونه استفاده از اموالی که به موجب قانون در داخل مملکت منع شده و یا استفاده از آن در انحصار دولت قرار داده شده باشد و درمجموع می‌توان گفت «هرگونه فرار از نظارت گمرکی یا انجام فعالیت ناقض قانون خاص محدودکننده» قاچاق نام دارد.

۱ ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز (۱۳۸۷)، واژه‌نامه اقتصاد پنهان، تهران، انتشارات ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز، ص ۱۲.

۲ همان، ص ۱۲.

۳ همان، ص ۱۳.

۴ جمشید پژویان، مجید مداح «بررسی اقتصادی قاچاق در ایران»، صفحات ۷۰-۴۳. [HTTP://WWW.NOORMAGS.COM/VIEW/FA/ARTICLEPAGE/395537](http://www.noormags.com/view/fa/articlepage/395537).

تجارت غیرقانونی یا قاچاق از نظر ماهوی به دو صورت است:

در قسم اول عوامل تجاری غیرقانونی کالایی را به صورت غیررسمی بدون پرداخت حقوق گمرکی و رعایت ضوابط تجاری وارد یا از کشور خارج می کنند که به آن «قاچاق غیر گمرکی» گفته می شود. قاچاق گمرکی در لغت به معنای ذیل است:

«حمل و نقل کالا از مسیر غیرمجاز گمرکی است که برای گریز از پرداخت حقوق گمرکی یا غیرمجاز بودن صادرات و واردات کالا صورت می گیرد»^۱.

در قسم دوم با اِعمال تقلب در اسناد تجاری، زمینه قاچاق فراهم می شود که «قاچاق گمرکی» نام دارد. قاچاق گمرکی به کالاهایی اطلاق می شود که :

«صاحبان می خواهند به طور مخفیانه یا با عنوان تقلبی کالای خود را بدون پرداخت حقوق و عوارض گمرکی از گمرک بگذرانند. همچنین ورود کالا از مرزها یا گمرکات کشور را بدون انجام تشریفات گمرکی را نیز قاچاق گمرکی گویند»^۲.

مرزهای دریایی و زمینی از مهم ترین مبادی ورودی و خروجی کالای قاچاق به شمار می روند. از اینرو، به علت گستردگی مرزها و نیز وجود مبادی و شیوه های متنوع در ایران، مقابله با پدیده قاچاق با دشواری های بسیار همراه بوده است. طبق بررسی های اسنادی، بخشی از کالاهای قاچاق از مبادی غیررسمی نظیر خورها، اسکله های غیرمجاز، و مناطق مخروبه و بدون نظارت، کورهای مرزی بین روستاها و ... انجام می شود و بخشی دیگر از مبادی رسمی نظیر گمرک، بندرها و ... در تعریف عملی قاچاق در این پژوهش، منظور قاچاق غیر گمرکی و مطالعه موردی گندم است. بدین ترتیب که کالا از مسیر غیرمجاز گمرکی و برای گریز از پرداخت حقوق گمرکی (نظام تعرفه) وارد یا خارج می شده است. از اینرو، کالایی را که مصرف آن در عرف مجاز شناخته شده و مورد نیاز بازار است از راه های غیرقانونی یا قاچاق به بازار وارد می کنند. قاچاقچیان^۳ به طور عمده مردم مناطق مرزنشینند که به علت فقر، بیکاری و درنهایت امرارمعاش به امر قاچاق می پردازند و حتی گاه این کار را به عنوان اجیر برای قاچاقچی حرفه ای انجام می دهند. این افراد مجریان، خرده پاهای و پادوهای قاچاق به شمار می روند که معمولاً در هنگام اقدامات دولتی، آسیب می بینند. مبادی ورود قاچاق در ایران نیز در پژوهش مزبور ورود کالا از مبادی غیررسمی مانند مناطق مخروبه و بدون نظارت، کورهای مرزی بین روستاها و ... است.

۱ ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز، (۱۳۸۷)، واژه نامه اقتصاد پنهان، ص ۵۷.

۲ همان، ص ۱۲.

۳ SMUGGLER.

استراتژی،^۱ برگرفته از واژه یونانی استراتگیا^۲ به معنای فرماندهی و رهبری است. استراتگوس^۳ به معنی فرماندهی ارتش هم به کار می‌رفت. معنای ساده استراتژی عبارت است از یک طرح عملیاتی به‌منظور هماهنگی و سازمان‌دهی اقدامات برای دستیابی به هدف. در عرصه نظامی استراتژی (راهبرد) به‌طور عموم به نقل و انتقال نیروها در پشت جبهه اطلاق می‌شود و برای حرکت نیروها که در میدان نبرد با نیروهای دشمن درگیر می‌شوند تاکتیک (راه کنش) به کار می‌رود. اما در مفهوم علمی، استراتژی به این صورت تعریف می‌شود:

«فن و علم توسعه و به‌کارگیری قدرت سیاسی اقتصادی فرهنگی و نظامی ملت هنگام جنگ و صلح به‌منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش احتمال دستیابی به نتایج مطلوب برای کسب حداکثر پیروزی و حداقل شکست».

بعدها مفهوم استراتژی از حوزه نظامی به امور اقتصادی، تجاری و به‌ویژه عرصه سیاست و کشورداری نیز راه یافت. درواقع، امروزه علاوه بر فرماندهان نظامی و سیاستمداران متصدیان امور بازرگانی، اقتصاددانان، کارفرمایان عرصه صنعت و حتی افراد عادی نیز در زندگی روزانه خود از اقدامات، برنامه‌ها و راهبردهای گوناگونی سخن می‌گویند.

اما کالای استراتژیک به کالایی اطلاق می‌شود که وجود آن برای یک کشور حیاتی است و نبود آن، کشور را دچار بحران شدید اقتصادی و سیاسی می‌کند مانند گندم و یا نفت. در دین اسلام، زکات که در ردیف مهم‌ترین عبادات قرار دارد، به کالاهای استراتژیک تعلق می‌گیرد. زکات در حقیقت یک نوع مالیات بر درآمد و تولید (مالیات بر ثروت راكد) محسوب می‌شود و به کالاهای خاصی تعلق می‌گیرد از جمله گندم، جو، خرما، کشمش، طلا، نقره، شتر، گاو، گوسفند و گنج تعلق می‌گیرد. استراتژیک بودن کالاهایی که در مسئله زکات مطرح است از اینروست که بخشی از کالاهای مذکور جزو غذای اصلی مردم بوده و بخشی هم مثل طلا و نقره در جهت چرخش اقتصاد جامعه نقشی مهم ایفا می‌کند.

در این پژوهش، استراتژی از منظر اقتصادی مد نظر است و کالای استراتژیک مورد نظر، نیز گندم است که بخش اصلی سبد غذایی مردم را تشکیل می‌دهد.

۲-۳- گندم

کلمه «گندم» هم به گیاه و هم به دانه اطلاق می‌شود. در بین انواع غلات، «گندم» از نظر تولید، تجارت، مصرف در مقایسه با سایر محصولات کشاورزی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به گزارش سازمان جهانی غذا و کشاورزی در سال گذشته هفتصد میلیون تن گندم در جهان تولید شده و سطح زیر کشت گندم جهان ۲۵۰ میلیون هکتار بوده است.^۴ تأمین مواد غذایی از مهم‌ترین مسائلی است که در حال حاضر بشریت با آن دست‌به‌گریبان است. در نظام‌های کهن، گندم به‌قدری اهمیت داشت که سقراط حکیم چنین گفته است: «کسی که از مسائل

^۱ Strategy.

^۲ Strategia.

^۳ Stratgus.

^۴ <http://www.fao.org/home/en/> (accessed September 20, 2015).

گندم چیزی نداند، لایق حکومت کردن نیست».^۱ سخن سقراط در مورد گندم هنوز هم مصداق دارد. یونانیان قدیم و سپس رومیان از پیشکسوتان تجارت گندم هستند که از مستعمرات خود این کالا را وارد می‌کردند. در نسخه‌ای منسوب به میرزا ملکم خان با عنوان *اصول تمدن*، در خصوص گندم چنین می‌نویسد:

«آبادی یک ملک بسته به مبلغ امتعه‌ای است که در آن ملک به عمل می‌آورند آهن، گندم، زغال و الماس جزو امتعه هستند. نمی‌توان گفت آن ملکی که معادن طلا دارد یا آن ملکی که ابریشم به عمل می‌آورند غنی‌تر از آن ملکی است که گندم یا تنباکو به عمل می‌آورند. . . این فقره را اهل ایران هنوز نفهمیده‌اند».^۲

در این متن در خصوص زمین‌هایی که به کشت گندم اختصاص دارد چنین می‌خوانیم:

«یک ملک از معادن خود سالی صد کرور تومان طلا حاصل می‌کند یک ملک هر سالی دویست کرور تومان گندم به خارج می‌فروشد. بدیهی است که این ملک آخر در مقابل غنی‌تر از ملک اول خواهد بود».^۳

نقش گندم در رشد اقتصادی جهانی بدان حد است که پس از رشد میزان تولید گندم در روسیه و امریکا شمالی در قرن نوزدهم میلادی، توسعه واقعی بازرگانی جدید غلات آغاز شد.^۴ در تاریخ معاصر نیز از میزان اهمیت گندم کاسته نشده است، هر کشوری که گندم داشته باشد در جنگ پیروز خواهد شد، شعار زبانزد دست‌اندرکاران قدرت در جنگ جهانی اول بود و این امر مبین اهمیت گندم به عنوان کالایی استراتژیک است. حتی در جنگ جهانی دوم از *اسلحه نان* به عنوان برگ برنده و *آخرین اقدام* در محافل بین‌المللی یاد شده است. درواقع، مسئله تهیه خواروبار در جنگ دوم صورت جدی به خود گرفت و توسعه عملیات فلاحی از مباحث حائز اهمیت در برنامه دولت‌ها بود.^۵ بدین ترتیب وقوع دو جنگ جهانی اول و دوم، انهدام کشاورزی در قاره‌های اروپا و آسیا، بروز پدیده قحطی و گرسنگی و دیگر پیامدهای آن، بار دیگر تولید گندم را در سرلوحه اقدامات دولت‌ها قرار داد به‌طوری که موضوع *انحصار غلات* را در عرصه جهانی مطرح کرد. در جهان امروز نیز گندم نقش مهمی در الگوی مصرف خانوارها به‌ویژه در کشورهای درحال توسعه دارد. این امر در حالی است که در کشورهای درحال توسعه، به دلایل مختلف از قبیل عدم توجه لازم به بخش کشاورزی، فقدان سیاست‌های مشخص حمایتی، کمبود بودجه و ... تأمین گندم با مشکلاتی همراه است و سیاست‌هایی که کشورهای مختلف در زمینه تولید گندم اتخاذ می‌کنند با توجه به شرایط اقتصادی و وضعیت بازار بارها مورد تجدیدنظر قرار می‌گیرد. این امر در حالی است که جریان تجارت این کالا عمدتاً از سوی کشورهای توسعه‌یافته به سمت کشورهای درحال توسعه صورت می‌گیرد. گندم به لحاظ اهمیتی که از نظر تغذیه انسان و سهم مهمی که در غالب کشورها در قوت غالب توده‌های مردم داراست و تأثیرات اجتماعی - سیاسی که کمبود آن بر جای می‌گذارد یک کالای اساسی استراتژیک محسوب شده و همواره توجه خاصی را به خود معطوف داشته است.

^۱ Gandomgool.blogfa.com/post-50.aspx.

^۲ میرزا ملکم خان {ظاهراً}، نسخه خطی اصول تمدن، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس، شماره ثبت ۲۹۹۳، صص ۵-۶.

^۳ همان، صص ۵-۶.

^۴ حسین عمادی (۱۳۶۶)، «نگاهی گذرا به اهمیت استراتژیک گندم و حرکت جهاد سازندگی در خودکفایی آن»، *مجله جهاد*، شماره ۱۰۲، صص ۴۴-۴۷.

^۵ صادق نوبری، (۱۳۳۱)، «آماده کردن زمین برای کشت گندم»، *مجله هنر و مردم*، شماره ۷۳، صص ۲۰۸-۲۰۵.

برای آشنایی بیشتر با مرز ایرن و عراق، مروری بر مفهوم مرز و سرحد ضروری است. نیازهای طبیعی انسان‌ها به منابع موجود در محیط اطراف باعث شده تا انسان لزوم نیاز به زندگی اجتماعی را برای مقابله با طبیعت و محیط اطراف خود درک نماید و با تشکیل زندگی گروهی، محدوده معینی را برای خود مشخص کند و از آن در مقابل نفوذ و تجاوزات سایر اقوام جلوگیری و در صورت لزوم از حریم خود دفاع کند. بر اساس این نیازها و محدودیت‌ها بود که انسان‌ها ناچار شدند در بخش پایانی پیرامون محیط زندگی خود خطوطی قراردادی بکشند تا محیط زندگی‌شان با محیط‌زیست همسایه تداخل پیدا نکند.^۱ ریشه‌های تاریخی پدیده مرز را می‌توان در شکل‌گیری نخستین حکومت‌ها جستجو کرد.

در گذشته مرز به صورت یک خط مفهوم نداشت و به جای آن سرحد معمول بوده است. واژه frontier (به معنای سرحد) از واژه لاتین frons به معنای پیشانی اقتباس شده است. این واژه نخستین بار در قرن پانزدهم میلادی برای مشخص کردن مرز میان کشورها استفاده شد.^۲ نمونه‌ای از توجه به مرزها و سرحدات در تاریخ ایران را می‌توان در اصلاحات زمان انوشیروان جستجو کرد.

«{انوشیروان} تمام قلمرو ایران را به چهار بخش عمده شرق و غرب و شمال و جنوب تقسیم کرد و هر بخش را زیر نظر یک اسپهبد قرارداد و هر یک از بخش‌های چهارگانه اصلی به بخش‌های کوچک‌تری تقسیم کرد که فرمانروای هر یک از آن‌ها را معمولاً مرزبان می‌خواندند»^۳.

حدود سرحد در قرون گذشته با خطوط مرزی مشخص نمی‌شد و در برخی سرحدات پدیده‌های طبیعی، مانند رودخانه، کوه‌ها، کویرها، جنگل و ... این نقش را ایفا می‌کردند و گاه نیز در حکم منطقه حائل عمل می‌کردند. از جمله مشهورترین چنین مرزهایی می‌توان به رودخانه فرات در دوران مناقشات ایران و روم در عصر اشکانی و ساسانی نام برد.

ژان گاتمن یکی از صاحب‌نظران معروف جغرافیای سیاسی درباره سرحد می‌نویسد:

«نزد برخی ملت‌ها سرحد خطی بود در فضا که می‌بایستی حفظ و نگهداری می‌شد. نزد دیگر ملت‌ها سرحد یک منطقه پیرامونی بود که دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی پدیدآورنده یک ملت را سبب می‌شد و به زیستن آن ملت یاری می‌داد»^۴.

دکتر مجتهد زاده در مفهوم سرحد چنین بیان می‌دارد:

«... سرحد معمولاً شامل نوار به نسبت پهنای میان دو کشور می‌شد که در عمل نقش منطقه برخورد میان دو قدرت یا دو حکومت را بازی می‌کرد»^۵.

۱ محمدرضا حافظ نیا، محسن جان‌پرور (۱۳۹۲)، مرزها و جهان‌شدن: با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ص ۲۷.
۲ همان، ص ۴۷.

۳ محمد مهدی ملایری (۱۳۷۹)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، تهران، انتشارات توس، ص ۱۱.

۴ حافظ نیا، محمدرضا، محسن جان‌پرور، (چاپ اول ۱۳۹۲)، مرزها و جهان‌شدن: با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، صص ۴۵ و ۴۶.

۵ ناصر تکمیل همایون (۱۳۸۰)، مرزهای ایران در دوره معاصر- از ایران چه می‌دانم؟/ ۱۳، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ص ۱۹.